

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

KORTARE RECENSIONER

Sverker Oredsson, *Gustav II Adolf*, Stockholm: Atlantis, 2007. 395 s.

Att beskriva Gustav II Adolfs liv och gärning är en vansklig uppgift. Kungens personlighet polariserade redan samtiden och har även delat eftervärlden. Framför allt Gustav II Adolfs ingripande i det tyska kriget har i snart fyra århundraden givit upphov till konfessionella, nationalistiska och politiska instrumentaliseringar. Hans verksamhet har ofta målats i antingen ljusa eller mörka färger, beroende på författarens personliga, konfessionella eller nationella läggning. Mellan de extrempoler som Gustav Adolf-bilden pendlat mellan finns dessutom alla tänkbara schatteringar, och inom historieforskningen har gjorts en lång rad försök att teckna en rättvis och objektiv bild. Tunga och välavvägda biografier eller beskrivningar av det trettioåriga kriget har sedan 1930-talet publicerats av bland andra Veronica Wedgwood, Michael Roberts, Golo Mann, Felix Berner, Günther Barudio och Felix Junkelmann. I motsats till denna livliga internationella diskussion om och kring det trettioåriga kriget och Gustav II Adolf har den svenska historieforskningen under samma tid varit minst sagt tillbakadragen: Oredssons bok är den första omfattande biografien efter Nils Ahnlunds levnadsteckning från 1932.

Oredsson är väl medveten om den oftast nyckfulla politiska instrumentaliseringen av Gustav Adolfs person (jfr kapitlet "Eftervärldens syn") och väljer antagligen därför ett mycket deskriptivt upplägg för sin biografi. Den som vill orientera sig i 1600-talets Sverige, dess socialhistoria, politiska och ekonomiska utveckling, tankevärld och dynastiska förbindelser kommer att finna gott om information. Frågan är dock om den huvudsakligen strikt kronologiska och kompendieartade faktasamling som Oredsson erbjuder sina läsare verkligen blir till en biografi. Ju längre man läser desto djupare blir känslan av att någonting saknas. Att boken inte har någon inledning där metod och teori presenteras känns snarast befriande. Vårre är att Oredsson fastnar alltför mycket i deskriptionen utan att återkoppla den till den tidigmoderna tidens stora fundamentalprocesser. Oredsson vill med hjälp av deskriptionen ge intrycket att hans beskrivning ligger bredvid det ideologiska *pro et contra*-träsket kring Gustav Adolfs person. I slutändan är det dock just där han hamnar eftersom han inte tar hänsyn till tidens utvecklingslinjer, exempelvis den tidigmoderna statsbildningsprocessen, konfessionaliseringsparadigmet, religionskrigens typologi samt tidens folkrättsliga diskurser. Även framställningen av de europeiska makternas agerande och intressen blir otydlig, även om Oredsson också har en del information att erbjuda sina läsare i dessa stycken.

Frånvaron av ett större perspektiv och uteslutandet av det tidstypiska tenderar att ge Oredssons Gustav Adolf-bild en negativ framtoning, till exempel med hänsyn till den luthersk-konfessionella komponenten. Ordvalet avslöjar givetvis

Oredssons antipatier för det lutherska: Gustav Adolfs lagstiftning mot katolikerna betecknas som "oerhört drakonisk" (s. 72), Johannes Messenius' fängelse i Kajaneborg beskrivs som "arktiskt" (s. 71) – Kajaneborg är lika lite arktiskt som Umeå. När Oredsson dock beskriver kejsarna Rudolf II:s och Ferdinands aktioner, sprungna ur ett likartat konfessionellt om än katolskt intresse, värderas de mycket positivare än Gustav II Adolfs. Enligt Oredsson agerade de för att "stärka [...] katolska kyrkans ställning i det Tyska riket" (s. 72). Kejsarens hämnd på den böhmiska oppositionen 1621 med 27 avrättade och 150 000 exulanter som följd var "hård" (s. 102), men långt ifrån drakonisk. Genom att beteckna den böhmiska oppositionen enbart som "uppror" blundar författaren för att det här förelåg en tämligen avancerad konstitutionell konflikt, där flera rättsliga positioner befann sig i strid med varandra. I Oredssons framställning av Gustav II Adolf rycks alltför mycket ur sammanhanget. Framställningen blir därmed visserligen omtolkande, men mytbildningen kring Gustav Adolf inte mindre. Oredsson borde förklara varför "Gustav Adolfs sätt att föra krig var barbariskt" (s. 58). Antagligen var det varken mer eller mindre barbariskt än annan tidigmodern krigsföring. Att Sverige övertog hela bibliotek som krigsbyte värderas som ohederligt (s. 130). Det var dock inget ovanligt agerande (när den katolska ligan erövrade Kurpfalz 1622 skickades ett av dåtidens främsta bibliotek, Heidelbergs Bibliotheca Palatina, till Rom) och dessutom var det sedan början på 1600-talet rättsligt säkrat genom Hugo Grotius' juridiska tankar.

Oredssons bild av Gustav II Adolf skiljer sig visserligen "förhållandevis radikalt [...] från tidigare bedömningar i svensk historieforskning" (s. 13) – det är inte hjälten utan snarare den imperialistiske aggressorn som betonas. Men ny är denna beskrivning givetvis inte utan snarare en omformulering av Gustav Droysens tes från 1869. Oredssons Gustav Adolf-bild blir dock problematisk genom de många understuckna negativa värderingarna om kungen, genom bristande contextualisering och inte minst genom en medveten mjukteckning av den kejserliga sidan. Att Oredsson återoppar en skönlitterär bok (Ricarda Huchs skildring av det trettioåriga kriget) för att beskriva Wallensteins personlighet och agerande och inte Golo Manns Wallenstein-biografi är mycket talande för denna strategi, som genom utelämnande av historiska fakta ger en mycket ensidig beskrivning av Gustav Adolf.

Otfried Czaika

Simo Laakkonen & Timo Vuorisalo (red.), *Sodan ekologia: sodankäynnin ympäristöhistoriaa* [Krigets ekologi: krigföringens miljöhistoria], Historiallinen Arkisto 125, Helsingfors: Suomalaisen kirjallisuuden seura/Finska litteratursällskapet, 2007. 775 s.

Miljöhistoria är kanske inte det första man associerar till när man läser om krig. Ändå är det känt att krigshändelser kan medföra både positiva och negativa följder för miljön, både lokalt och på större områden. Knappast har någon glömt den kolossala omfattningen på avlövnningen av skogarna under kriget i Vietnam. Spåren i landskapet är tydliga ännu 35 år efter kriget. Att sprängningen av atombomberna över Hiroshima och Nagasaki 1945 lämnat outplånliga spår i både naturmiljön och den bebyggda miljön behöver heller inte påpekas. Det verkar också självklart att den kemiska krigföringen liksom de enorma utsläppen av olja skadat lokala miljöer i samband med Gulfkriget i början av 1990-talet.¹ Trots detta har det moderna krigets miljöhistoria knappt tangerats i historieskrivningen. Kriget har utgjort ett undantag i fredstida perspektiv.

Miljöhistorikerna Simo Laakkonen och Timo Vuorisalo vid Helsingfors universitet har antagit den betydande utmaningen att studera moderna krig i ett miljöhistoriskt perspektiv och samlat en mängd forskare kring temat. Resultatet har blivit en antologi på närmare 800 sidor som på bred bas skisserar möjliga infallsvinklar för en miljöhistorisk studie av kriget. Att just finländska forskare intresserat sig för denna aspekt är knappast heller överraskande eftersom landet genomlidit fyra krig under 1900-talet (1918, 1939–1940, 1941–1944 samt kriget mot tyskarna i Lappland 1944–1945). Ett relativt omfattande källmaterial finns att tillgå.

I äldre krig skapade naturen förutsättningarna och satte villkoren, i moderna krig utgör miljön däremot offret. Början på den moderna industriella krigföringen kan förläggas till det amerikanska inbördeskriget. Detta krig förändrade krigföringen på ett avgörande sätt genom introduktionen av snabbbladdade vapen med stor eldkraft. I senare sammandrabbningar mellan massarméer har det i sista hand varit samhällets industriekonomiska produktionsförmåga som avgjort vem som utgått med segern. Redaktörerna diskuterar också i inledningsavsnittet förhållandet mellan kriget och miljön och antyder att speciellt första och andra världskriget – samt det tredje, som förts i u-länderna – mer än någon annan enskild faktor påverkat utvecklingen av natur och miljöskyddet under 1900-talet. Bokens andra huvuddel belyser dels krigets påverkan på naturmiljön – skogen, viltet och naturskyddsområden – dels följderna på mer urbana områden. Författarna visar till exempel hur samekulturen i Finland påverkades av evakueringen

1. Se t.ex. Saul Bloom, John Miller, Philippa Winkler, & James Warner (red.), *Hidden casualties: the environment, health, and political consequences of the Persian Gulf War*, 2, Berkeley 1994.

under kriget, hur kriget mot parasiterna fördes samt hur vatten- och energiförsörjningen ordnades när förutsättningarna snabbt förändrades och importen av energi ströps. Ett nytt intressant perspektiv anlägger Outi Ampuja när hon med fokus på krigets ljud och buller presenterar preliminära forskningsresultat från intervjuer med krigsveteraner. Hon visar bland annat att den individuella tolkningen av ljud och individens förutsättningar att greppa en händelse var avgörande för stressupplevelsen och möjligheterna att samtidigt möta andra utmaningar. Som ljudminne erbjuder den kognitiva upplevelsen också en trygg kanal för många veteraner att berätta om kriget och sin rädsla.

Beskrivningen av nationalsocialisternas miljöfilosofi i det tredje avsnittet är som sådan inte direkt anknuten till krigshändelser, men artikelförfattarna visar ändå hur denna filosofi påverkades av realpolitiken och förberedelserna för kriget. Författarna hävdar exempelvis att den moderna och progressiva miljöpolitik som i dag drivs av Tyskland inom EU har sin grund i förkrigstidens miljöfilosofi och politik. Ilmo Massa noterar i sin tur att världssamfundet reagerade på den kris andra världskriget innebar genom geografisk expansion (särskilt nordlig) med anknytande extraktiv ekonomi, det vill säga med ett överutnyttjande av naturresurserna där återväxten och en fortsatt tillgång inte säkrades.² Massa koncentrerar sig på den krigsanknutna ekonomin i Sovjetunionen och Nordamerika och belyser hur GULAG-systemet också långt efter kriget utgjorde stommen för resursutnyttjandet i Sovjetunionens perifera delar. I det senare fallet innebar krigsekonomin bland annat att Kanada kraftigare integrerades i USA:s intressesfär genom en expansion av den av amerikanerna kontrollerade naturresurssektorn. Den noterade utvecklingen ökade också de nordliga områdenas strategiska betydelse. På samma sätt uppmärksammades i Finland resurserna i de norra delarna av landet i de efterkrigstida ekonomiska programmen. Genom denna fokusering försökte landet lösa de ekonomiska problem som uppstått på grund av kriget. I fredsslutet hade Finland förlorat ur nationalekonomisk synpunkt betydande naturresurser, som nickelförekomsterna i Petsamo och vattenkraften i Vuoksen. Massa påpekar också att de norra områdena i Finland, Norge och Sovjetunionen aldrig belastats av så stor befolkning som under andra världskriget. Numerären på enbart de tyska och ryska truppena uppgick till minst en halv miljon man, en situation som nästan självklart lämnat både ekologiska, genetiska och kulturella spår.

I en mycket belysande artikel i fjärde huvuddelen lyfter Tuomas Räsänen fram Karatšaisjön i det forna Sovjetunionen som ett skräckexempel på vad det fullständiga ointresset för miljön lett till vid kärnvapenutvecklingen och kapprustningen, både i Ryssland och USA. Sjön hade ännu 1990 en radioaktivitet på 120 miljoner curie, motsvarande en dubbeldos av de radioaktiva utsläppen från Tjernobyl.

2. I sin doktorsavhandling utgick Massa från det tyska begreppet "Raubwirtschaft"; Ilmo Massa, *Pohjoinen luonnonvalloitus: suunnistus ympäristöhistoriaan Lapissa ja Suomessa*, Helsingfors 1994.

Numera har sjön försetts med ett betongtäckte, men sprider ännu död i sin omgivning. Redan en timmes vistelse vid mynningen av avloppet från områdets produktionsanläggning räcker för att ge en dödlig dos strålning åt en vuxen människa. De värsta följderna av kärnvapenkapprustningen kan också noteras där den abstrakta världens säkerhetsdoktriner tagit konkreta former. Offren har varit miljöer och människorna.

Synnerligen aktuella är de perspektiv som anläggs på kriget i Sydostasien och Afrika. Trots att till exempel kriget i Namibia inte fick några mer betydande miljömässiga följder medför krig i dessa fattiga områden alltid att miljön drabbas. De ekonomiska aktiviteternas gråzon växer när finansieringen av kriget uppfattas som viktigare än skyddande av växtlighet, vattendrag eller skogsresurser med mera. Lokalt innebär också flyktingkoncentrationerna att miljön utsätts för extrem belastning. En annan aspekt är de negativa följderna för kampen mot malaria och tsetseflugan.³ Markku Oksanen frågar också i sista huvudavsnittet om det kanske är så att de begränsade naturtillgångarna ökar möjligheterna till krig. Hårt pressad kunde ju den traditionella materialistiska förklaringsmodellen förstås som en kamp om tillvaron, om tillgången till livsuppehållande resurser. Svaret hittar han i ett pacifistiskt tänkesätt, där naturens mångfald innebär nationell säkerhet.

Som författarna framhåller skall antologin skissera möjliga infallsvinklar på krigets miljöhistoria. Följden är naturligtvis att de enskilda författarna inte kan gå särskilt djupt i sina studieområden. Trots detta lyckas författarna i sammanlagt 22 artiklar skapa en övergripande bild av krigets miljöhistoria som kan vägleda och inspirera till fortsatt fördjupad forskning. Kanske är det så som författarna antyder att freden utgör ett undantag i miljöhistoriskt perspektiv?

Henry Nygård

Gunnar Richardson, *Förtroligt och hemligt: kunglig utrikespolitik och svensk neutralitet under andra världskriget*, Stockholm: Carlsson, 2007. 303 s.

Den genomtröskade forskningen kring den svenska utrikespolitiken under andra världskriget har dominerats av två synsätt: å ena sidan det traditionella, småstats-teoretiska och å andra sidan ett mer normativt. I det förstnämnda finns en ansats att förstå och förklara medan det andra, som dominerar i dag, har uppstått som en reaktion mot det första. Här intresserar man sig snarare för betydelsen av till exempel Sveriges (brist på) moral och roll i Förintelsen. Ett bidrag som kombine-

3. Se också Lena Huldén, *Den sexbente fienden: leddjurens inverkan på västerländsk krigsföring*, Helsingfors 2006.

rar de båda synsätten har lämnats av Gunnar Richardson med boken *Förtroligt och hemligt* som belyser Sveriges neutralitet och roll under krigsåren.

I boken återutges tre uppsatser. Den första (avsnitt 2) är ett försök att återupprätta statsminister Hansson från uttalandet "vår beredskap är god" som satts i samband med den svenska militära beredskapen, som var usel. Hansson har anklagats för att ha försökt invagga det svenska folket i falsk säkerhet men begreppet var mångfacetterat och användes främst i samband med kristidsorganisationen, menar Richardson. Avsnitt 3 handlar om amerikansk åsiktsregistrering av drygt 200 svenska politiker under krigsåren, vilket speglar hur den svenska hållningen gentemot Tyskland uppfattades. Viktiga svenska politiker misstroddes, bland andra statsminister Hansson och försvarsminister Sköld, vilket försvagade USA:s förtroende för den svenska neutraliteten, anser Richardson. I det sista avsnittet behandlas de svensk-tyska relationerna under 1940–1942, då Tyskland var som starkast. Richardson tecknar ett livaktigt bland annat militärt, kulturellt och sportsligt utbyte mellan två integrerade grannländer men som på svensk sida präglades av beundran och fruktan.

Störst vikt lägger emellertid Richardson vid det första avsnittet som behandlar ett försök av antibolsjevikern och tyskvännen Gustav V att medla mellan England och Tyskland i juli 1940. Försöket skedde med den svenska regeringens kännedom men med önskan att det framställdes som kungens. Richardson betonar att medlingsförsöket skall förstås från de dåtida aktörernas horisont: 1940–1941 såg Tyskland ut att gå segrande ur kriget som stod mellan två lika kålsupande grannländer till supermakter och från svensk sida fanns en stark önskan om fred. Dessutom fanns en protysk/nazistisk opinion i Sverige som gärna såg att det blev Tyskland som dikterade fredsvillkoren. Försöket avvisades som bekant av båda parter och trots att det inte resulterade i något konkret var det ett erkännande av nazismen och ett skamligt svek mot demokratin, anser Richardson. Försöket har vidare undanhållits svenskarna därför att det var moraliskt förkastligt.

En slutsats som återkommer i variationer i boken är att vi saknar "sann kunskap" om krigsårens neutralitet, som var en "anpassningsneutralitet" i det att den inte var strikt, något som annars Hägglöf påpekade redan 1958. Vilken är då den *falska* kunskapen om neutraliteten? Eller den sanna, för den delen? Vare sig det ena eller det andra görs explicit hos Richardson och inte i någon av uppsatserna förhåller sig Richardson konsekvent till tidigare forskning om neutraliteten eller utrikespolitiken. Vi får alltså aldrig veta vad han argumenterar mot. Det hindrar emellertid inte Richardson från att dra rejäla växlar på sina exempel, som i avsnittet om kungens medlingsförsök där både historieskrivningen och neutraliteten ifrågasätts. Men vilken betydelse hade försöket i praktiken? På vilket sätt stod det i konflikt med den vitt formulerade neutralitetsförklaringen?¹ Medförde det att

1. Se Birgit Karlsson, *Egenintresse eller samhällsintresse: Nazityskland och svensk skogsindustri 1993–1945*, Lund 2007.

relationerna med England försämrades? Detta skulle i sådana fall ifrågasätta till exempel Hägglöf som hävdar att det fanns en engelsk acceptans för den svenska balanspolitiken efter Skagerrackblockaden i april 1940, vilken isolerade Sverige ekonomiskt och politiskt.²

Att försöket inte uppmärksammats ser Richardson som ett mörklägningsförsök. Men kungens ingripande *har* uppmärksammats om än populärvetenskapligt.³ Att det inte fått större uppmärksamhet är nog just för att det blev ett fiasko, något regeringen misstänkte från början eftersom den inte ville associeras med det. Denna strategi återkom för övrigt i förhandlingarna med de allierade efter 1943, men det gör inte Richardson någon poäng av.⁴ En annan tänkbar förklaring till att kungens agerande inte fått så stor uppmärksamhet tidigare är att försöket kanske inte hade den betydelse som Richardson hävdar.

Slutligen, Richardsons försök att kombinera forskningsområdets två motstridiga synsätt är inkonsekvent. Richardson försöker förstå och förklara sina aktörer utifrån deras horisont och den kontext de verkade i: de beundrade och fruktade tyskarna. I analysen talar författaren med den traditionella litteraturen för att i slutsatserna indignerat döma den för dess brist på moral, i linje med den normativa forskningen. Historiker bör i övrigt fundera över lämpligheten i att i forskningen ställa historiska aktörer inför retroaktiva moraliska rättegångar.

Peter Hedberg

Björn Fontander, *De onda åren: Sverige 1940–1945*, Stockholm: Carlsson, 2006. 352 s.

Martin Fritz, *Sveriges tyskgruvor: tyskägda gruvor i Sverige under andra världskriget*, Lund: Sekel, 2007. 77 s.

Sverige under andra världskriget är tydligen ett tema som inte upphör att fascinera. En strid ström av böcker i ämnet har kommit under senare år. Vissa är dock alltför mycket präglade av att vi numera vet hur det gick. Med facit är det alldeles för lätt att kritisera dåtida beslutsfattare för visad flathet mot Hitler etcetera. Ofta tenderar sådana författare att bortse från det utomordentligt prekära läge Sverige befann sig i fram till 1942, helt kringränt som landet var av den segerrika tyska krigsmakten och med ett synnerligen bristfälligt försvar. Björn Fontander är dock en erfaren journalist som inte kan beskyllas för sådan lättköpt efterklokhet.

2. Gunnar Hägglöf, *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget*, Stockholm 1958.

3. Staffan Thorsell, *Mein Lieber Reichskanzler! Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli*, Stockholm 2006.

4. Birgit Karlsson & Martin Fritz, *SKF i stormaktspolitikens kraftfält: kullagerexporten 1943–1945*, Göteborg 1998.

Han gjorde på sin tid ett stort antal TV-dokumentärer där olika aktörer från de tunga beredskapsåren trädde fram. I dessa ingick långa intervjuer med Erik Bohe-man och i synnerhet Gunnar Hägglöf, dåtida centralgestalter på UD i rollerna som kabinetssekreterare respektive chef för Handelsavdelningen. I boken kommer de båda på nytt till tals inom sina specialområden. Även om de naturligtvis talar i egen sak, och deras utsagor därför måste hanteras med stor försiktighet, har vittnesmålen givetvis ett betydande intresse. Redovisningen kan på så vis ses som en uppföljare och komplettering till de memoarböcker som de båda diplomaterna själva givit ut.

Fontanders bok är sålunda ett bra exempel på vad *oral history* kan ge. Skriften täcker en rad olika områden från beredskapstiden, somliga ordentligt belysta redan tidigare medan andra bjuder på nyheter. Ett exempel på det senare utgör ett antal läsvärda sidor om fältartisternas vardag. En höjdpunkt är Sif Ruuds skildring av hur hon, stående på en uppochnedvänd margarinlåda, läste Runebergs "Den döende krigaren" för mer än tusentalet inkallade i Sörentorp. I samma avsnitt möter också Ellen Rasch, Sickan Carlsson, Gunnar Hahn, som turnerade med Ulla Billquist, och en blott 17-årig Alice Babs "någonstans i Sverige".

Innehållet speglar självfallet även rent militära frågor, spionerifall och kontakter med motståndsrörelserna i Norge och Danmark, men också exempelvis Hansakatastrofen. Rätt mycket utrymme ges åt sabotagehandlingar. Fontander anser det sålunda fullt styrkt att den engelske majoren Malcolm Munthe (son till Axel Munthe – han med San Michele på Capri), var anstiftaren när ett tyskt ammunitionståg exploderade med förödande verkningar i Krylbo den 19 juli 1941. Detta ledde som bekant till att Munthe efteråt utvisades.

De mindre framgångsrika flygplansköpen i Italien behandlas i viss detalj. De olycksaliga bombplanen av märket Caproni klarade dåligt mötet med det kärva nordiska klimatet. De kom att haverera i en sådan utsträckning att planet fick öknamnet "den flygande likkistan". En episod som kunde ha fått mycket allvarliga konsekvenser var vidare när de nyss upphandlade italienska jagarna på hemväg till Sverige i maj 1940 av brittena med vapenmakt tvangs in till Färöarna. I sammanhanget redovisas uttömmande det skamliga bemötandet efteråt av den marinofficer som förde befälet över den svenska eskadern.

Martin Fritz har i en rad tidigare studier uttömmande behandlat de ekonomiska relationerna mellan Sverige och Tredje riket under andra världskriget. Bland annat har han undersökt så centrala frågeställningar som den svenska exporten av järnmalm och kullager. I denna lilla volym, som ingår i det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och För-intelsen", står de tyskägda svenska gruvorna i fokus. Faktiskt fanns tyska intressen bakom några anläggningar i Mellansverige och Norrbotten som levererade järnmalm till Tyskland.

Fritz har studerat hur dessa företag påverkades av sin ägarsituation. Frågan är

om deras unika ställning utnyttjades för att främja tyska intressen. Möjligen något överraskande blir hans slutsats att så inte var fallet. Undersökningar i bolagens efterlämnade dokumentation visar övertygande att dessa uppträdde som normala svenska företag. Inga särskilda eftergifter gjordes till förmån för de tyska ägarna eller något nazistiskt inflytande. Bolagen försökte hålla en konsekvent svensk linje med hävdande av Sveriges intressen. Detta uppträdande gällde dessutom oförändrat redan från världskrigets första år då den tyska maktpositionen var särskilt påtaglig. Intressant är vidare att Fritz kan visa att man även efter 1945 lyckades hävda de svenska intressena gentemot både USA och det kommunistiska Tjeckoslovakien, vilka länder ärvde de tyska ägarintressena. Slutet blev att de aktuella gruvorna övergick i svensk ägo, i några fall privat, i andra genom ett nybildat statsägt företag.

Bo G Hall

Marjaana Niemi, *Public health and municipal policy making: Britain and Sweden, 1900–1940*, Aldershot: Ashgate Publishing, 2007. 228 s.

Den för- och tidigindustriella staden var ur hälsosynpunkt en farligare plats än landsbygden. I städerna var miljön osundare, ansamlingen av människor tätare, dödsfall i yngre åldrar vanligare och frestelserna kanske flera. Folkhälsopolitiska åtgärder riktades också ofta mot stadsbefolkningen och förhållandena i städerna. Marjaana Niemis bok behandlar folkhälsopolitikens utformning genom jämförelser av Birmingham och Göteborg, och två fallstudier utgör bokens centrala delar. Dessa handlar om åtgärder mot spädbarnsdödligheten och om kampanjer mot tuberkulosen 1900–1940. Bokens innehåll är således mera fokuserat än vad titeln anger, och det är mer fråga om exempel än om svensk och brittisk folkhälsopolitik som sådan. Göteborg och Birmingham har valts som studieobjekt eftersom båda städerna var relativt välmående industristäder med likartade mortalitetsmönster och dessutom de näst största städerna i respektive land. De folkhälsopolitiska problemen antas därför ha varit liknade. Även den medicinska sakkunskapen ses som en gemensam grund. Huvudfrågan är hur lokala aktörer använde vetenskaplig kunskap om hälsa och sjukdom för att uppnå sociala och politiska mål.

Vilken effekt olika hälso- och sjukvårdsåtgärder hade är en omdiskuterad fråga. Samtidigt som urbaniseringen ökade förbättrades hälsoläget i städerna, men det är osäkert vilken roll olika åtgärder, till exempel förbättrat vatten och avlopp, faktiskt hade generellt sett. Flertalet studier har genomförts på lokal nivå och i boken ges ytterligare exempel.

I Birmingham var spädbarnsdödligheten högre och mer koncentrerad till vissa områden än i Göteborg. Där var andelen utomäktenskapligt födda barn däremot flerfaldigt större. I Göteborg var andelen döda i tuberkulos i början av 1900-talet

avsevärt högre än i många andra europeiska städer, inklusive Birmingham. Dödligheten i tuberkulos var dock lägre än under tidigare decennier i båda städerna.

Vilka åtgärder vidtogs i Birmingham och Göteborg för att bekämpa spädbarnsdödligheten och tuberkulosen? Kampanjerna mot tuberkulos under 1900-talets första decennier präglades i både Göteborg och Birmingham av att man nu visste att tuberkelbakterien fanns och att den gick att bekämpa. I Göteborg där läkarna, enligt författaren, hade högre status och tydligare auktoritet i folkhälsoarbetet än i Birmingham koncentrerades kampanjen på att förhindra spridning av tuberkelbakterien. Därför isolerades främst sjuka som bodde i små, dåliga och överbefolkade lägenheter på sanatorier eller sjukhus. Bostadsinspektion framhölls också som ett sätt att bekämpa sjukdomen. I Birmingham var förekomsten av tuberkulos mera begränsad och bostadssegregationen tydligare än i Göteborg. I Birmingham betonades framför allt att individuellt oansvarigt beteende försvagade motståndskraften mot sjukdomen, och att utbildning och upplysning var en hjälp till självhjälp. Vård på sjukhus och sanatorier blev vanligt senare i Birmingham än i Göteborg. Redan under 1920-talet började man i Göteborg att framgångsrikt vaccinera barn mot tuberkulos med Calmette-vaccinet eller BCG. Ansvariga i Birmingham var däremot motståndare till metoden in på 1950-talet. Calmette-vaccineringen var vetenskapligt omdiskuterad, men skillnaderna i tillämpning mellan Göteborg och Birmingham är ändå anmärkningsvärda, speciellt eftersom det gällde barns hälsa. Den förebyggande hälsovården i Göteborg var medikaliserad och i högre grad offentligt finansierad och styrd än i Birmingham. Den var också klart mer interventionistisk, inte minst när det gällde åtgärder riktade mot barn.

I Birmingham var upplysning och utbildning av i första hand fattiga mödrar i barnavård och hushållsskötsel modellen redan i början av 1900-talet. Läkarnas inflytande och medverkan var begränsad. Familjeidealet var starkt och ensamstående mödrar stigmatiserades. I Göteborg var spädbarnsdödligheten relativt sett påtagligt lägre än i Birmingham. Amningsfrekvensen var hög i Göteborg, vilket är en förklaringsvariabel som inte diskuteras i boken. Spädbarnsdödligheten sjönk dock stadigt i båda städerna under perioden, vilket på bägge orter togs som intäkt för att den valda – om än skilda – strategin var effektiv.

Undersökningen av Göteborg är baserad på hälsovårdsnämndens material. Frågan om förebyggande hälsovård för barn behandlades dock av barnavårdsnämnden i Göteborg efter dess inrättande enligt 1924 års barnavårdslag. Den filantropiska Föreningen Mjölkdroppen i Göteborg byggde, i samarbete med barnavårdsnämnden, upp barnavårdscentraler runt om i staden redan från 1925. Då förändrades föreningens verksamhet från att främst ha delat ut mjölkersättning till fattiga mödrar och barn samt propagerat för amning, till att driva moderna barnavårdscentraler vars uppgift var övervakning och upplysning i syfte att förbättra barnens hälsa. Enligt riksdagsbeslut infördes 1937 allmänna och avgiftsfria

barna- och mödravårdscentraler för alla blivande mödrar och nyfödda barn i Sverige med hjälp av statsbidrag. I Göteborg övertog staden dock inte barnvårdscentralerna från Föreningen Mjölkdroppen förrän 1945.¹ Förmodligen var samarbetet mellan frivilliga krafter och det offentliga ovanligt omfattande och långvarigt i Göteborg till skillnad från i övriga Sverige – åtminstone i det här fallet. Med detta tillägg vill jag poängtera komplexiteten i frågan om folkhälsopolitikens effekter och politiska styrning. Niemis bok ger goda exempel på lokala erfarenheter som är väl värda att diskutera vidare.

Agneta Emanuelsson Blanck

Björn Horgby, *Rock och uppror: amerikansk, brittisk och svensk rockkultur 1955–1969*, Stockholm: Carlssons, 2007. 370 s.

Hegemonibegreppet är centralt i Björn Horgbys nya bok *Rock och uppror*. Begreppet används för att analysera rockkulturen i USA, England och Sverige åren 1955–1969. I fokus står arenan där musiker, publik och medier interagerar. Bokens övergripande syfte är att studera den ungdomliga upproriskheten och dess förändringar över tid. Först får vi en genomgång av tidsandan och den upproriska generationens inträde på arenan, vi får följa rockens förändringar och hippierörelsens uppkomst och utveckling.

Centrala analytiska begrepp är, förutom hegemoni, representation, identitet, motkultur och diskurs. Begreppet representation kan enklast förklaras som den bild som finns kring någon företeelse, sann eller osann. I detta sammanhang exemplifieras begreppet med Woodstockfestivalen som representerar festivalerna i allmänhet med ett antal typiska egenskaper. Ett annat exempel är skillnaden mellan Beatles omkring 1964 och Beatles fyra år senare; representationen av gruppen är helt olika vid dessa olika tidpunkter, golvmopparna (1964) och fyra individualister med skägg och konstiga glasögon (1968).

Den samhällsordning som ungdomarna förväntades revoltera emot delas i Horgbys studie in i tre delar: den moraliska ordningen (sexet), den sociala ordningen (genusrelationerna) och slutligen den politiska ordningen (makten). Vi får veta hur dessa variabler påverkat aktörerna i Sverige.

När det gäller den moraliska ordningen kan man se skillnader mellan USA och England, där USA inledningsvis stod för en hårdare moral i början av den undersökta perioden. Exempelvis gjordes Rolling Stones' hitlåt "Let's spend the night together" om till "Let's spend some time together" när den framfördes i ameri-

1. Kristina Patriksson, "Från Mjölkdroppar till Barnvårdscentraler. Föreningen Mjölkdroppen i Göteborg 1903–1944", *Göteborg förr och nu*, Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie 25, Göteborg 1995, s. 65–78.

kansk television. Inom detta fält laborerar Horgby med begreppen sexualitetens funktion (njutning), sexuella relationer (sex med löfte om varaktig relation/utan skrankor), arena (privat/offentlig), typ av sexualitet (heterosexuell norm/accepterad homosexualitet). Efterhand närmade sig länderna varandra genom att de ursprungliga skillnaderna minskade, men också till följd av den diskursförändring som ägde rum under undersökningsperioden.

Genusordningen förändrades kraftigast i USA. Hippies stod till exempel för en ny mansroll som inspirerade till unisexmode. I England där Beatles stod för en ny, mer frihetligt inriktad genusordning (som alltså gällde båda könen), framstod band som The Who och Rolling Stones som mer machoinriktade, präglade av en arbetarkulturidentitet. Trots diskursförändringen kunde dessa mer rebelliska band hålla kvar sin machoidentitet, en sorts rebelliskhet.

Den politiska ordningen kännetecknades av ett vidgande av den ungdomliga frizonen i samhället. Hegemonin blev mer tolerant samtidigt som respektlösheten hos ungdomen bidrog till att gränserna utvidgades. Den definitiva gränsen för hegemonins tolerans gick vid vänsteraktivismen, som inte alls tolererades.

I Sverige däremot fick den internationella rocken främst en musikutvecklande betydelse, till skillnad från den politiska, moraliska och sociala roll som den hade i USA och England. Vänsterrörelsen, som blev stark i Sverige, levde vid sidan av rocken och var tidvis en del av denna. Symbiosen blev den så kallade proggen.

Horgbys val av aktörer består företrädesvis av manliga artister. Elvis är given, annars är det mest hippieband som Grateful Dead, Country Joe & the Fish, Crosby, Stills & Nash, The Doors, Jefferson Airplane. Urvalet är, som Horgby, skriver subjektivt men inte slumpmässigt. Som källmaterial används musiktidningar som brittiska *Melody Maker* och den svenska musik- och ungdomstidningen *Bildjournalen*.

Horgbys bok har ett spännande anslag genom att han vill pröva vetenskapens verktyg på nya populärkulturella samhällsföreteelser och göra det i en form som inte endast är inomvetenskaplig. Detta kan locka läsare också utanför den akademiska världen. Alla torde hitta något, men tipset är att musikinördarna får svårt med de teoretiska byggnadsställningar som ibland skymmer berättelsen. Å andra sidan kan dessa roa sig med att kontrollera fakta och hitta fel i text och bilder.

I bokens inledning berättar Horgby om bokens tillkomst; hur han vid Linköpings universitet, där forskning aldrig ingår i historietjänsterna, smygforskade med något som var riktigt roligt. Arbetet började alltså som ett hobbyprojekt. Här ligger nog en del av problemet med boken. De frågor Horgby ställer till olika rocktexter riktas till de band han gillar, inte alltför mainstream-artade artister, artister som vi vet har medverkat till förändring. Hade frågorna ställts till texter av Smokie, Lill-Babs, Thore Skogman, Cliff Richard eller Paul Anka hade resultatet kanske blivit mer spännande. Då hade vi kunnat följa vad som hände med dem som inte ville uppröra, men som ändå kanske påverkades av den nya tidsandan. Nu blir

vi inte så överraskade över att sexet blivit mer framträdande, att genusrelationerna förändrats och att 1960-talet kännetecknas av en ökande upproriskhet.

Hans Nilsson

Per Högselius & Arne Kaijser, *När folkhemselen blev internationell: elavregleringen i historiskt perspektiv*, Stockholm: SNS förlag, 2007. 342 s.

Historien om den svenska elmarknaden under de senaste 20 åren är i hög grad händelsemättad. En krigshistorisk metaforik ligger frestande nära. Kraftbolagen gjorde nämligen nya landvinningar i ett kaos av attacker och annekteringar i det svenska elektricitetslandskapet. Större kontroll över nya landmären fullföljdes genom uppköp av lokala eldistributörer. På denna krigsskådeplats intervenerade finska Fortum från öst, norska Statkraft från väst och tyska PreussenElektra från söder för att erövra betydande delar av svensk elmarknad. Välbekanta namn i den svenska el-vokabulären som Sydkraft, Gullspång, Stockholm Energi och Båkab blev en saga blott. En svensk kraftproducent gick dock till offensiv på andra fronter. I skepnad av ett offensivt och pånyttfött Vattenfall stormade än en gång den svenska staten mot Österjöns södra stränder. Nu mer framgångsrikt än senast det begav sig. Fotfolket i fälttåget – de nya vattenfallscheferna med rutin från näringslivets slagfält – genomförde en rasande offensiv för att annektera tyska, polska och baltiska elmarknader och energikällor av alla de slag.

Boken om folkhemselen ordnas emellertid inte efter denna militära metaforik. Istället söker Arne Kaijser och Per Högselius att nysta upp en komplicerad historia om en "institutionell revolution", inte bara med en välfunnen disposition, utan också med hjälp av en begreppsvärld hämtad från teorier om stora tekniska system. Centralt i analysen står dessutom begrepp som avreglering, bolagisering, liberalisering och systembyggare.

Vid 1980-talets slut avstannade den dittills expanderande elkonsumentionen. Det var ett trendbrott och en katalysator för det som skulle komma. Detta var specifikt för Sverige och tog elkraftaktörerna med total överraskning. Samtidigt intog nyliberala ideal den politiska sfären. En starkt reglerad och välfungerande elmarknad, kunde inte accepteras av dem som gripits av den nyliberala trenden. Elmarknaden skulle göras fri från sina bojor och öppnas för konkurrens. Denna radikala omstörtning bars fram av en grupp nya systembyggare. De var ekonomiskt utbildade rådgivare som genom offentliga utredningar lade andra slags planer för det svenska elsystemet än vad deras företrädare, ingenjörerna, hade gjort. Elsystemets nya innebörd tog sig också uttryck i att de syd- och västsvenska kommuner, som haft viktiga poster i stora kraftföretag, sålde ut sina andelar. I samma anda genomfördes en massiv utförsäljning av kommunala distributionsfö-

retag och -nät. Det senare – så kallad vertikal integration – var del av en koncentration av kontrollen över det svenska elnätet på ett allt mindre antal händer; en utveckling som onekligen utgör ett dilemma för dem som drömmer om fri konkurrens.

I ett av bokens viktigaste kapitel, som i hög grad vilar på Högselius tidigare forskning, beskriver Kaijser och Högselius Vattenfalls bolagisering och internationalisering. Författarna analyserar här förvandlingen av Vattenfall "från svenskt affärsverk i folkhemmets tjänst till en högst kommersiell och vinstorienterad internationell energikoncern" (s. 187). Vattenfall blev på kort tid en nordeuropeisk kraftgigant vars roll nu var att ge staten inkomster, snarare än att som tidigare vara garant för elkraft till en svensk industri. Den största utländska aktören på den tyska elmarknaden är faktiskt i dag Vattenfall.

De nyrekryterade direktörerna byggde vidare på en expansiv tradition i Vattenfall. Men tillväxten var alltså inte längre av teknisk art, utan bestod av att man köpte upp allt fler marknader. Men, som Kaijser och Högselius påpekar, på produktionssidan finns en betydande rationalitet i den kraftekonomiska heterogenitet som Vattenfall tillskansat sig genom blandningen av svensk vatten- och kärnkraft, estländsk värmekraft, lettländsk vattenkraft, litauisk kärnkraft och tysk och polsk brunkolsbaserad kraftproduktion.

För att vara en historisk studie bygger boken om folkhemselen på många intervjuer (48 stycken). Detta är inte problematiserat i texten. Här sägs exempelvis om en aktör att han "kunde utan svårighet lyfta telefonluren och be att få prata med eller träffa vem som helst, även på absolut högsta nivå, i vilket europeiskt kraftbolag som helst" (s. 235). Uppgiftslämnaren till detta påstående är aktören själv. Här borde källkritiken ha gått hårdare fram. Men vad som för läsaren är mer problematiskt är att i förteckningen över intervjuer redovisas endast namn och geografisk hemvist. Uppgifter om titlar och positioner finns i den löpande texten, ibland i samband med att en intervju används som källa första gången, men inte alltid. Detta inger läsaren en viss osäkerhet när man ofta inte vet i vilken egenskap den intervjuade lämnat sina uppgifter.

I sin hittills mest aktörsinriktade och sin mest politiskt analyserande bok, har Arne Kaijser, tillsammans med Per Högselius, på ett spännande sätt visat det intrikata samspelet mellan teknik och politik i det nya Europa. I boken visas hur kraftsektorn i dag blivit lik all annan kommersiell verksamhet. Att en produkt som samhället är helt beroende av – likt vattnet i våra vattenledningar – nu produceras på en marknad är således något helt nytt.

Eva Jakobsson